

فاروق ندیم
پنجابی ریسرچ سکالر
بہاولنگر

تاریخ دیاں متوازی لکیراں

(Parallel Lines of History)

Abstract:

There are always two ways to describe history; one is associated with the kings and high-ups whereas the other is linked with the common folk. The history described by the aristocrats cannot be considered as authentic. Same is the case with the Punjab where rulers made a history and the Sufis preserved another history that is true and authentic. These two modes of history go side by side in every era. The British twisted the history as per their own needs but public and sufis saved all the happenings. Treatment of history in different ways describes the role of kings and historians. After partition of 1947, there are again two groups, two histories; one belongs to oppressors and the other belongs to the masses. In this article, it is emphasized to preserve true and authentic history for new generations irrespective of different viewpoints about historic description.

Keywords: History of the Punjab, Historians, British Rule, Sufis, Commoners' History.

گڈی دیاں لیناں، دو متوازی لکیراں نال نال رهندیاں نیں۔ نال نال ٹردیاں نیں، پر مل نہیں سکدیاں۔ مل جاؤن تے فیر متوازی لکیراں، متوازی لکیراں نہیں رهندیاں صرف لکیر رہ جاندی اے، تے لکیر اُتے گڈی نہیں چل سکدی۔ پنجاب دی تاریخ وی متوازی لکیراں وانگ اے۔ گڈی دی اک لین

حاکم میل اے۔ اُج ہتھ نہیں، دو جیاں دی محنت تے پلن آلی ”پیراسائٹ“ کلاس اے جس دا اخلاق، جس دی تاریخ وکھری اے دوجی لین لوکائی دی اے، پیداواری طبقات دی اے، جس دی اپنی ثقافت، اپنی تاریخ اے، رواداری دی تاریخ، دوجے پاسے ایہدی گنجائش کوئی نہیں۔ ایہہ متوازی کئیراں ملدیاں نیں تے پچھے صرف لکیرہ جاندی اے، اوس لکیر اُتے چالوکار و بیہار دی لپیہہ نہیں بن سکدی ”سٹیٹس کو“ دی گڈی نہیں چل سکدی۔

پنجاب دی تاریخ وی متوازی کئیراں تے کھڑی اے۔ اک لین شاہی مورخاں دی اے، جیہناں دی تاریخ نویسی نوں ایس راہیں سمجھیا جاسکدا اے:

”تاریخ نویسی دا عمل ملکیت تے اقتدار دے اداریاں دی ضرورت دے طور اُتے وجود وچ آیا۔ شروع وچ صرف اوہناں خانداناں دے شجرہ نسب تے واقعات نوں لکھیا گیا جو کسی نہ کسی طور ملکیت یا حاکمیت نال تعلق رکھدے سن۔ لکھن دے عمل توں پہلاں شجرہ نسب تے خاندانی واقعات زبانی یاد رکھے جاندے سن۔ لکھن دے عمل نے اوہناں نوں کتابی شکل دے کے تاریخ دا ناں دے دتا۔ ایہہ اصل وچ حکمراناں دی تاریخ سی۔ ایس وچ کدی کدھار تنقید دا پہلو وی نکل آندا سی پر مجموعی طور اُتے ایہہ حکمراناں دے نقطہ نظر نال لکھی گئی سی، تے اوہناں دے مفادات دی ترجمان سی“۔ (۱)

پنجاب دی تاریخ نویسی دی دوجی لین لوکائی دی اے، پیداواری، طبقات دی اے۔ پنجاب دی ایس تاریخ نوں سمجھیا جاسکدا اے:

”لوکائی دی تاریخ، یعنی اجیہی تاریخ جو لوکائی دے حالات دا ذکر کردی ہووے۔ اوہناں دے خیالات تے مفادات دی ترجمانی کردی ہووے۔ بوہت ای گھٹ لکھی گئی اے۔ ایس دا ایہہ مطلب ہرگز نہیں کہ عوام دی کوئی تاریخ ای نہیں ہندی، حقیقت وچ اصل تاریخ تے لوکائی دی ای ہندی اے کیوں جے اوہ پیداوار دے عمل وچ براہ راست شریک ہندے نیں تے پیداوار دا عمل نہ صرف حکومتاں تے

ریاستاں دے وجود دا بنیادی محرک ہندا اے بلکہ تاریخ دے ادوار نوں وی متعین کردا اے۔ عوام دی تاریخ لکھن دا عمل 20 ویں صدی وچ تاریخ بارے مادی نقطہ نظر رکھن آ لے مورخاں نے شروع کیتا تے ہُن ایہہ تاریخ دان اک نگٹری شعوری قوت دے طور اُتے اپنا اظہار کردے نظر آندے نیں۔“ (2)

ترک جو کہ مسلمان سن، اوہناں نے ہندوستان وچ سلطنت قائم کیتی تے سلاطین دلی دا دور شروع ہويا۔ اوس دور وچ پنجاب بارے جو تاریخ وی سامنے آئی، اوہ متوازی لکیراں تے چل رہی سی۔ اک لین تے سرکار، دربار دی تاریخ سی۔ تاریخ نویس شعوری یا غیر شعوری طور اُتے فرقہ وارانہ سوچ دے ودھا وچ اُلجھے سن۔ مذہبی ونڈ نوں اُبھار دے رہے سن، دوجی لین تے قوم پرست مورخ سن جو مذہبی ونڈ چوں کڈھ کے رواداری نوں فروغ دین دے حامی سن۔

ہندوستان تے برطانوی تسلط توں بعد جدید تاریخ نویسی دا آغاز ہويا۔ ایس جدید تاریخ نویسی وچ وی تاریخ دیاں متوازی لکیراں اوویں رہیاں۔ پنجاب دی تاریخ دے حوالے نال صورت حال ہور وی گھمبیر سی۔ جدید تاریخ نویسی دا المیہ ایہہ سی، انگریز تاریخ دانان نے تاریخ دے مختلف ادوار نوں مذہبی تے فرقہ وارانہ بنیاد تے تقسیم کردتا۔ جدید تاریخ دان ہندوستان نوں ہندو عہد، مسلم عہد تے انگریزی عہد وچ ونڈ کے دیکھن لگ پئے۔ ہندو مسلم تے انگریز دی ونڈ بنیادی طور اُتے مذہبی تے نسلی ونڈ اے۔ غیر جانبداری نوں ایس عمل نے نقصان پہنچایا۔ بقول ڈاکٹر مبارک علی:

”اسلامی تاریخ، عقیدت دا شکار ہو کے اپنا تاریخی کردار گوا بیٹھی۔“ (3)

تاریخ دیاں متوازی لکیراں فیرونی چالو رہیاں۔ تاریخ بنانا تے تاریخ نویسی وی دو متوازی لکیراں نیں۔ اک لین تے سرکار، دربار دے تاریخ نویس تے دوجی لین تے بابا نانک جی، بابا فرید، بلھے شاہ تے شاہ حسین ورگے سن جو تاریخ بنا رہے سن۔ اپنی وحدت کل دا پرچار کر رہے سن۔ جدوں برٹش راج وچ انگریز مورخاں نے ہندوستان بشمول پنجاب دی تاریخ نوں مذہبی لحاظ نال ونڈیا تے اک ہور گل وی کچھڑ چوں نکل آئی۔ انگریز تاریخ نویس پنجاب دی تاریخ لکھن لگے افادیت

پرستی (UTILITARIANS) تے ایوانجیلی (EVANGELICAL)

اثرات چوں گھٹ ای نکل سکے۔ وجہ ایہہ وی بن دی اے۔ پہلے
پنجاب کمشن دے دو تہائی افسر ایوانجیلی سن۔ (4) ایوانجیلیکل عقیدے

دے مطابق نجات دا دار و مدار ایمان تے ہے نہ کہ اعمال تے۔“ (5)

ایس فکر پیٹھ اعمال آزاد ہوئے تے تاریخی حقیقتاں لکون دا کم آسان ہو گیا۔ برٹش راج نوں
نگترا کرن تے اوہدے ہون دا جواز پیدا کرن دا وچا روی ٹر پیا۔ ایہہ کم گیرین دیاں 18 جلدیں وچ
وی رڑھیا تے باقی دے بدلیسی تاریخ نویسوں وچ وی کھلریا۔ پنجاب وچ پنجابی زبان دے لچیاں دے
حوالیاں نال وی ایٹھ گھڑے گئے، سرکاری ملازماں دیاں نکلیاں موٹیاں ”گلاسریاں“ تے سرکاری
چھٹیاں نوں انج رنگ لگے کہ آج دے تاریخ نویس پنجاب دی تاریخ لکھن لکیاں اوہناں نوں ای
تاریخ نویس سمجھدے نیں۔ اوہناں دیاں سرکاری چھٹیاں دے سیاق و سباق توں ہٹوئیں مُملے بطور حوالہ
استعمال کر دے نیں۔ انج برٹش پنجاب دی تاریخ نویسی پنجاب نوں تقسیم در تقسیم کردی ٹردی آرہی اے۔
جو لوکاں دی لین تے ٹر دیاں تاریخ لکھدے سن، اوہناں لئی جزیرہ انڈیمان ورگے کئی کالے پانیاں
دے جنکشن منہ اڈی کھلے اڈیکدے سن۔ اک ردِ عمل ایہہ وی ہویا، تاریخ نویسوں نے پنجاب دی تاریخ
لکھن دی بجائے اپنے مذہباں دی تاریخ لکھ کے اوس نوں پنجاب دی تاریخ کہہ چھڈیا۔ جد کہ ضروری
سی، تاریخ نوں حقیقت پسندانہ نقطہ نظر نال ویکھیا جاندا۔ ایس لئی لازم سی، تاریخ نوں مذہب توں دکھ کر
کے پڑھیا جاندا۔ جو تاریخ وی لکھی جاندی، اوس وچ اکثریتی لوکاں، پیداواری طبقتیاں دی بھرویں عکاسی
ہوندی۔ عوام دے معاشی، سیاسی، سماجی تے ثقافتی حالات تے واقعات نوں بہتی اہمیت دتی جاندی۔
انگریز تاریخ نویسوں نے پنجاب بارے جو لکھیا، اوس نوں غیر جانبدارانہ قرار دین وچ وی بڑے تحفظات
نیں۔ اوہناں لسانی تے ثقافتی تشکیک توں آگاہ نہ ودھایا۔ پنجاب دیاں قدیم تہذیبیاں بارے کنفیوژن
کھلاریا۔ پنجاب نوں جغرافیائی لحاظ نال وڈن دا ہر کیتا۔ شعوری یا غیر شعوری طور اُتے اوہناں دی تقلید
اچے وی جاری اے۔

ایہہ تاریخ دیاں متوازی کیراں دا کھیڈ اے، شروع توں ای ٹرپا آرہیا اے۔ انسان دی
نامعلوم تاریخ توں لے کے ہن تاں موجود اے۔ ایہہ گھول خیر و شر دا وی اے تے اُچ ہتھاں تے
ہینیاں دا وی اے۔ اک لین تے ایرانی سیاسی نظام ریاست و حکومت اے جو ٹرکاں نال ہندوستان

پہنچن توں پہلاں ای وسطی ایشیا دیاں ریاستاں وچ رائج ہو چکیا سی۔ عرب ملوکیت اُتے وی اوہدے چوکھے اثرات سن۔ بادشاہ نوں رب برابر پُچان دی پوڑی سی۔ طاقت تے اختیار دی حاکی سی۔ اودوں مؤرخ مسلمان حکمراناں دی تاریخ نوں اسلامی تاریخ نہیں سن کہندے۔ بلکہ ایہہ تاریخ اوہناں دی نسل دے حوالے نال لکھی جاندی سی۔ ایہہ ٹرکاں، افغاناں، عرباں تے مغلاں دی تاریخ اکھواندی سی۔

متوازی لکیراں چوں اک لکیر سلاطین دہلی دی سی۔ جیہناں دا عقیدہ سی کہ حکمرانی، ایرانی، ماحول پیدا کیتیاں بغیر ممکن نہیں۔ اوہناں دے ذہن تے ایرانی نشاۃ ثانیہ سوار سی۔ درباری تاریخ نویس اوہناں دے ای قصیدے لکھدے۔ پنجاب دی تاریخ نال انج ای کھلواڑ ہندا رہیا۔ ایہہ دیس تے بدیسی ثقافت وچ جاری کشکش وی سی۔ کیونکہ دھاڑ دیاں دے وچار مقامی رھتل توں وکھرے سن:

”سلاطین دہلی دے فکر و عمل وچ ایرانی عنصر بہت غالب سی۔ اوہناں دی حکمرانی دے نظریے، نظام مملکت دے اصول، دربار دے آداب و رسوم، لباس و لوازم شاہی محلات دا ماحول، خواجہ سرا، غلام تے حاجیاں دی تربیت، سب ساسانی رنگ وچ رنگے سن۔ ایک پاسے جے اوہناں دیاں عیش و نشاط دیاں محفلاں بہرام پرویز تے جمشید دیاں محفلاں دی یاد تازہ کردی تے دوجے پاسے اوہناں دی رزمی زندگی، اوہناں دے آئین جنگ تے تربیت فوج وچ ساسانی نقشہ نظر آندا سی۔“ (6)

متوازی لکیراں، گڈی، دیاں دو لیناں، دوجی لین تے نیم تعلیم یافتہ درمیانے طبقے دے نوجواناں لئی تاریخ نویساں نے عارضہ یاد ماضی (NOSTALGIA) ٹور دتا۔ اگانہہ دیاں متوازی لکیراں فکر دیاں سن۔ بادشاہ یا سلطان وچ رب دیاں صفتاں پان آلی سوچ دے برعکس رب دا وحدت الوجودی تصویری، جس موجب خالق اپنی تخلیق دے اندر ہندا اے۔ ایہہ ”ہمہ اوست“ سی، یعنی سب کچھ اوہو ای اے۔ ابن عربی دے آکھن موجب، جے میں اپنی قلم دے ٹکڑے ٹکڑے وی کر دیواں تے ہر ٹکڑے وچ خدا موجود ہووے گا۔ منصور حلاج نے ایسے نوں ای ’انالائق‘ یعنی میں حق آل، آکھیا سی۔ وحدت الوجودی تصورات ہندوستان وچ ایران، عرب تے وسطی ایشیا چوں آئے۔ ایہہ تھلڑے طبقیاں وچ بہت مقبول ہوئے کیونکہ اوہو ای وجودی فلسفے توں طاقت حاصل کر سکہے سی۔ ایہہ وصف دربار نوں اپنی موت لگدا سی۔ جتھے منصور سُولی چھی، اوتھے اورنگ زیب دور وچ سرمد

نوں وی کفر وافتوی لا کے قتل کردتا گیا۔

حالات ایہہ سی، شاہ ولی اللہ دے مطابق گیارہویں توں تیرہویں صدی تائیں آن آ لے صوفی سلسلے مختلف پُون وٹا گئے۔ اوہناں جو وی مکاتب فکر تخلیق کیتے اوہ سلسلے اکھوان لگ پئے۔ تیرہویں صدی تک ہندوستان وچ تصوف دے چودہ (14) سلسلے بن چکے سن۔ (7)

فکر دی دوجی لکیر تے سولہویں صدی دے معروف بزرگ شیخ احمد سرہندی (مجدد الف ثانی) سن۔ اوہناں دا تعلق وی شروع وچ وحدت الوجودی سلسلہ مشائخ نال سی۔ بعد وچ اوہناں تے ”منکشف“ ہویا کہ وحدت الوجود اصل منزل نہیں۔ خالق اپنی مخلوق توں مختلف تے دکھ اے۔ اوہناں اپنے نظریے نوں ”وحدت الشہود“ آکھیا یعنی ”ہمہ از اوست“ (سب کچھ اوہے توں ای اے) اوہ کوئی تارک الدنیا اپنی خانقاہ وچ بند رہن آ لے صوفی نہیں سن، اوہ مغل اشرافیہ دے قدامت پرست حلقیاں نال گہرے مراسم رکھن آلی با اثر شخصیت سن۔ اوہ وسط ایشیا نال تعلق رکھن آ لے امراء دے نمائندے تے حامی سن جد کہ وسطی ایشیائی امراء دے مفادات ہندوستان وچ بنیاد پرستی نال جڑے سن۔ شیخ احمد سرہندی دے مرشد باقی باللہ نے وی بنیاد پرستی نگیزی کرن خاطر اکبر دے زمانے وچ امراء دا گروپ بنان دی کوشش کیتی سی۔

جہانگیر نے ”اصلاح احوال“ لئی شیخ سرہندی نوں کچھ عرصے لئی جیل وچ

وی سٹیا۔ (8)

ایہہ تاریخ دیاں دو متوازی لکیراں ای تے سن۔ اک لین تے روشن خیالی، وحدت الوجودی، دوجی لین تے راسخ العقیدگی۔ وحدت الوجودی صوفیاں نے پنجاب دی جو تاریخ بنائی اوہ برابری تے رواداری دی سی۔ راسخ العقیدہ سوچ وچار نے بنیاد پرستی دا رنگ ڈھنگ اپنایا۔ سرکار، دربار دی تاریخ نویسی دا شرف حاصل کیتا۔ دوجی لین وحدت الوجودی صوفیا دی سی۔ اوہناں پنجاب دی جو تاریخ بنائی اوس دلاں تے راج کیتا۔

پنجاب دے پیراں دی گل ہوری، اوہناں دی لین صوفیاں توں دکھری سی۔ اوہ سلاطین دہلی، مغلیہ عہد تے پنجاب وچ برٹش راج دے دوران سرکار دربار دی لین تے ای سوار رہے۔ ایہناں تنوں دوران وچ ”حق موروثی“ دے تحت زمیناں حاصل کیتیاں، شروع وچ برٹش راج نے وی اوہناں تے اعتبار نہیں کیتا۔ بی۔ ایچ۔ ڈالسن 1915ء وچ چناب کالونی داسٹیمینٹ افرسی۔ پنجاب دے پیراں

بالخصوص جنوبی پنجاب دے پیراں بارے لکھدا اے:

”ایہہ اپنے مذہبی مقلدین توں حاصل کیتے گئے نذرانیاں تے گزر
اوقات کردے نیں لہذا کالونی دے زمینداراں دی حیثیت وچ حکومت
لئی بالکل مفید نہیں ہو سکدے۔“ (9)

جدوں گوریاں نوں اوہناں دی طاقت تے اوہناں دے مریداں دی عددی کثرت دا اندازہ
ہویا، اوہناں نے پنجاب دے پیراں نوں وی زمیندار اشرافیہ (LANDED GENTRY) دے طور قبول
کر لیا۔ مقدس ذاتاں (HOLY CASTES) وچ ڈھل کے اوہناں نے پہلی تے دوجی جگت لام وچ
اپنے مریداں دی فوجی بھرتی وی دتی تے کارسرخاردی سیوا وی کیتی۔ پنجاب دی تاریخ وچ برٹش راج تے
پنجاب دے پیراں کو ای لین تے سن، متوازی لکیراں چوں اک لکیر سن۔ ایس وفاداری دے صلے وچ
پیراں نوں صوبائی تے ڈویژن دی سطح تے ہون آ لے درباراں وچ وی جگہ دتی گئی۔ مغربی پنجاب وچ
آزیری مجسٹریٹ تے ذیلدار وی بنائے گئے۔ بعد وچ ڈسٹرکٹ بورڈ دے ممبر وی بنائے گئے۔

”کینال کالونیاں وچ پنجاب دے پیراں نوں زمیندار اشرافیہ دی حیثیت
نال زمیناں دیاں گرائٹاں وی دتیاں۔ ذیلدار وی بنائے گئے۔“ (10)

ایہہ تے گڈی دی اک لین اے، متوازی لکیراں وچوں اک لکیر۔ پنجاب دی تاریخ دیاں
متوازی لکیراں چوں دوجی لکیر کدھر گئی؟ اوہ لکیر اوہ لین خالی نہیں رہی۔ اتہاس دے پنے تے فکر دی
اوہ لہڑی جس دی تاریخ صوفیاں نے بنائی تے لکھی سی۔ پرہن اوہ دنیا توں اوہلا کر گئے سن، اوہناں
دی انسان دوست فکری لیہہ تے وجود ای فلسفے نوں اگانہہ ٹورن والے وی سامنے آئے۔ اوہو لکھاں
ہزاراں ورھے پرانی کھیڈ، اوہو گھول، اک بنے دربار دوجے پاسے اکثریتی لوکائی، پیداواری طبقات
جیہناں دے دل و دماغ تے صوفی ریت دی رواداری تے سانجھ طاری سی۔ پنجاب دی قدیم روایتی
روشن خیالی مزاج دا حصہ سی۔

پڑ بچھ گیا، گھول گھلن دے موسم آئے، لنگھ گئے۔ 1947ء آلی ونڈ پچھوں وی تاریخ دیاں
متوازی لکیراں اوویں رہیاں۔ اک لین تے اُچ ہتھاں دی تاریخ جو نصاب وچ آکے لوہے دیاں
ٹوپیاں ونڈن لگ پئی۔ گڈی دی دوجی لین ابے خالی اے۔ پنجاب دی تاریخ نویسی کرن آلا کوئی
نہیں۔ اکثریتی لوکائی، پیداواری طبقات دی عکاسی کرن آ لے خورے کدھرے گواچ گئے نیں۔ تاریخ

دیاں متوازی لکیراں اوویں ای نیں۔ کسی اُجڑے ریلوے ٹیشن دے پلیٹ فارم اُتے، کسی وکٹورین سٹائل لوہے دے بیچ اُتے پنجاب دی تاریخ آج وی سوں رہی اے۔ خورے کس ویلے اُٹھے تے نیند وچ ٹرٹی شروع ہو جائے۔

حوالے

- 1- انور چوہدری، تاریخ نویسی اور مذہب، (ناشر: SAP پاکستان، 2003ء)، 10۔
- 2- اوہی، 10۔
- 3- مبارک علی، ڈاکٹر، برصغیر میں مسلمان معاشرہ کا المیہ، (اسلام آباد: ریسرچ سیل یونیورسٹی، س ن)۔
- 4- بوس ورتھ سمٹھ "LIFE OF LORD LAWRENCE"، (لندن: 1883ء)، 317۔
- 5- "PUNJAB AND THE RAJ, JAN TALBOT"، (1849-1947)، (لاہور: 1999ء)، 23۔
- 6- خلیق احمد نظامی، پروفیسر، سلاطینِ دہلی کے مذہبی رجحانات، (دہلی: ندوۃ المصنفین، س ن)۔
- 7- یحییٰ امجد، تاریخ پاکستان، وسطی عہد، (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1997ء)۔
- 8- قاضی جاوید، برصغیر میں مسلم فکر کا ارتقاء، (لاہور: ادارہ ثقافت پاکستان، 1977ء)۔
- 9- B. H. DOBSON, FINAL SETTLEMENT REPORT OF THE CHENAB CANAL COLONY SETTLEMENT (LAHORE: 1915) P.44
- 10- F. C. BOURNE, FINAL SETTLEMENT REPORT OF THE LOWER BARI DOAB CANAL COLONY 1927-35, (LAHORE: 1935), P.3